

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
ט	ראובן בונפיל הרב משה דוד קאסוטו: היסטוריון של היהודים בפירנצה בתקופת הרנסנס
יט	מלאכי בית־אריה קאסוטו הקודיקולוג
כה	מאריה מאיר־מודנה אומברטו קאסוטו והלשון המדוברת של יהודי איטליה
לא	יוסף עופר משה דוד קאסוטו, כתר ארם צובה ומהדורת התנ"ך הראשונה של האוניברסיטה העברית
מז	יהודה פרידלנדר על תרגום קטע מיטור הטוהרי לדנטה אליגיירי לארמית
נא	אריאל רטהאוז 'לה ניורה לונה', מחזה ביהודית־פלורנטינית מאת משה דוד קאסוטו ובניו
נו	אלכסנדר רופא קאסוטו חוקר המקרא: תכניתו בשנת ת"ש (1939) במבט משנת תשס"ב
עג	שמואל ריקרדו דייסיני משה דוד קאסוטו ובית המדרש לרבנים האיטלקי לפי נתונים מדוחות בית המדרש
פה	נספח
קא	קיצורים ביבליוגרפיים

פתח דבר

בכרך זה, השלישי בסדרה 'כינוסים, סדרת מוספים' של 'איטליה', כונסו מאמרים שראשיתם בהרצאות אשר הושמעו בימים י"א-י"ב בסיוון תשס"ב (22-23 במאי 2002) בכנס על תרומתו המדעית של משה דוד קאסוטו (פירנצה תרמ"ג – ירושלים תשי"ב) במלאות 50 שנה לפטירתו.

הכנס אורגן על-ידי הפקולטה למדעי הרוח של האוניברסיטה העברית בירושלים, המכון לחקר יהדות איטליה של חברת יהודי איטליה לפעולה רוחנית ומכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח.

50 השנים שחלפו מאז פטירתו של החוקר הדגול, אשר מצודתו הייתה פרוסה על רוב תחומי הידע במדעי היהדות, נראו כפרק זמן מתאים לערוך מעין סיכום-ביניים כדי לבחון במה וכיצד מתקיימת היצירה המדעית של משה דוד קאסוטו בתור נקודת זינוק למחקר נוסף, מתוך התבוננות ביקורתית בה.

אף שחקר המקרא, שהיה עניין מרכזי במחקריו של קאסוטו אינו בגבולות תחומי העיסוק של כתב-העת איטליה, כללנו בכרך גם את המסות הנוגעות בחקר המקרא, שכן יש בהן הארה של ממש על דמותו ופעילותו של החוקר הבלתי נשכח. לעומת זה נאלצנו לוותר על דברים אחדים שהושמעו בכנס, אם משום שהנוסח לא הגיע למערכת על אף האיחור הרב אשר הפרסום רואה אור ואם משום שבינתיים ראו אור בכמות אחרות. כמו כן, לא נכללה רשימה ביבליוגרפית של כתבי משה דוד קאסוטו, שכן רשימה כזאת, פרי עמלה של בתו מילכה קאסוטו-זלצמן, נדפסה לאחרונה בתוך 'מחקרים במקרא' שיצאו לאור במלאות מאה שנה להולדתו בעריכת ש"א ליונשטם (ירושלים: מאגנס, תשמ"ז).

הפרסום לא יכול היה לצאת לאור ללא הסיוע המתמיד של המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל ועמותת קדם וללא שיתוף הפעולה של ורדה לנרד, אשר התקינה לדפוס את החלק העברי, ושל יוחאי גואל, אשר יעץ לי עצות מועילות לפי הצורך. לבסוף, תודה מקרב לב לצוות הוצאת מאגנס, ובמיוחד לרם גולדברג, אשר ליווה את הפרסום בסבלנות, במסירות ובמיומנות. כולם יעמדו על הברכה.

ירושלים, ניסן תשס"ז

ראובן בונפיל
עורך

הרב משה דוד קאסוטו: היסטוריון של היהודים בפירנצה בתקופת הרנסנס

ראובן בונפיל

אין ספק, פרופ' קאסוטו, משה דוד, היה החכם המזהיר ביותר שקם ביהדות איטליה מימי שד"ל. קביעה זאת, שנאמרה בראש דברים שנישאו ביום השלושים לפטירתו, לפני חמישים שנה, מפי כןציון דינור, או עדיין דינבורג, בעינה עומדת עד עצם היום הזה.¹ 'חכם מזהיר' – 'חכם' במשמע שכיוונו לו המכבדים את 'חכמת ישראל', כפי שכיבדוה האבות המייסדים של האוניברסיטה העברית, אף על פי שכמובן לאו דווקא מטעמיהם של האיידאולוגים הראשונים של 'חכמת ישראל'; 'מזהיר' במשמע קרוב לאמור בספר דניאל 'המשפלים יזהרו': 'ובעת ההיא [...] והיתה עת צרה אשר לא נהיתה מהיות גוי עד העת ההיא, ובעת ההיא ימלט עמך כל הנמצא כתוב בספר [...] והמשפלים יזהרו כזהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד' (דני' יב, א-ג). רוצה לומר, בהקשר הדברים כאן: בעת ההיא, בעת שלאחר הצרה אשר לא נהייתה מהיות גוי, ובימים אשר נמלטו בציון עם שנכתבו בגולת אירופה בספר החיים, הם הם הימים אשר מצוינות המורים והחוקרים באוניברסיטה העברית עדיין לא הייתה צריכה למודעא, אז היה משה דוד קאסוטו אחד מחבורת 'המשכילים' אשר ייעודם 'להזהיר', להוציא את המרחב מחושך ואפלה לאור גדול, ועם זאת 'להזהיר' לשון זהירות והזהרה, ובכך להיות מקביליהם של 'מצדיקי הרבים', העושים לתיקונה של חברה מעמידה את יסודותיה על עקרונות הצדק והשוויון. 'ביהדות איטליה' – שבתוכה צמח ושמגנה עלה קאסוטו, כלומר באחד מאיבריה המפורדים של האומה, אשר, אליבא דדינור, העידו על אחדות גופה בתולדותיה. 'מימי שד"ל', החכם המשכיל המזהיר האחר, אף הוא ממכבדיה של 'חכמת ישראל' ועם זאת נבדל מהם בחזון של השקפת עולמו, אף הוא בראש ובראשונה ומעל לכול חוקר מקרא, יסוד היסודות ועמוד האחזיה של האומה בארץ אשר, אליבא דדינור, קצבה את פעימות תולדותיה.

¹ לזכרו של פרופ' משה דוד קאסוטו: דברים שנאמרו ע"י פרופ' נ"ה טור סיני, פרופ' ב' דינבורג, ב' מזר, א"ל סוקניק ביום השלושים לפטירה, י"ט בטבת תשי"ב (17.1.1952) באוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשי"ב, עמ' 11-15.

דומה שאף 'פרופ' קאסוטו, משה דוד' ראה כך את המעבר שלו מאיטליה לארץ ישראל, כאשר בעטיים של חוקי הגזע שיזמה הממשלה הפשיסטית, עלה לארץ ישראל, להיות באוניברסיטה העברית 'מורה למקרא בארץ המקרא' – *maestro di Bibbia nel paese della Bibbia*, כפי שנהג לומר בשמינית של גאוה המותרת לתלמידי חכמים. משרת 'מורה למקרא' אכן הייתה תחנתו המדעית האחרונה, וכך היה גם במקרה של שד"ל, שהיה גם הוא 'מורה למקרא' בתחנתו בפדובה. אלא שהמעין בדרכים שהובילו לתחנות ההן, יבחין בהיפוך של כיווני ההליכה: שד"ל הגיע להוראה ולמחקר של מקרא בבית המדרש לרבנים אשר בפדובה, שנוסד אז **מחוז** לעולם הרבנות ובכוונה לעצב את דמותם של רבנים בתור מנהיגי הדור ומורי דרכו. ואילו קאסוטו הגיע להוראה ולמחקר במקרא מתוך עולם הרבנות, מבית המדרש לרבנים שיסד הרב שמואל צבי מרגליות (S.H. Margulies) בפירנצה: שם עוצבה אישיותו בהשכלה רבנית, ומשם יצא לעולם האוניברסיטה, תחילה בעיר מולדתו פירנצה, בהמשך ברומא הבירה, ולבסוף באוניברסיטה העברית.

יש בהיפוך כיוונים זה משום סמל מוחשי לדריסטיות של הדרך שבה נתגבשה ונתקיימה בקרב יהדות איטליה ראיית העולם המיוחדת של מורי ההוראה שבה, לאור השקפה שהעמידה את ההיסטוריה במתכונתה הפוזיטיוויסטית יסוד לכל זהות תרבותית לאומית. בהתאם להשקפה זו הושם דגש בחינוך הרבנים על הזיקה המכוננת את התרבות היהודית למן ימי האבות בתוך ההיסטוריה ולא מחוצה לה, על כל המשתמע מכך. על כן הודגשו בהכשרתם של הרבנים חיוניות המחקר ההיסטורי לעיצובה של התודעה התרבותית, מצוות הביקורת ההיסטורית בחינת מעמידה ומקיימת היגד תרבותי בעל משמעות אקטואלית, והערכת מקומה של דת ישראל בתור יסוד המכונן את ההווה היהודית לדורותיה עד ימי הציונות ועד בכלל; יעד בכלל, כי בניגוד למי שהעמידו במקומות אחרים את ההווה הציונית ביסוד ההגדרה של הזהות התרבותית היהודית הלאומית החדשה, בתור חלופה להווה הדתית בעלת האופי הגלותי כביכול, העמידה ההשקפה האיטלקית את הזיקה האורגנית בין שתי ההוויות בתור יסוד – לכך חונכו מורי ההוראה בין כותלי בתי המדרש לרבנים על פי הגישה של שד"ל ולכך ביקשו לחנך בצאתם אל אחיהם.

לפיכך הגדרת הזהות התרבותית האופיינית למורי הוראה אלה, שקאסוטו היה אחד מהם, לא הייתה אמורה לעלות מתוך ניתוק מן העבר, במעין קפיצה על פני 2,000 שנות דממה היסטורית, כי אם מתוך רצף היסטורי, והגלות על כל מרכיביה הייתה חלק אינטגרלי של זהות תרבותית זו. 'על כל מרכיביה' משמע גם, ואולי בעיקר, על שורשי האומה הנטועים בגולה – גלות זו אמנם לא תיתכן בלי ארץ ישראל, תהא אשר תהא מהות הזיקה של האומה אליה, שכן רק בהיות ארץ ישראל אפשר שתהיה לה גולה, ובכל זאת פריחתה בחוץ לארץ. אם כן אפוא 'על כל מרכיביה' משמע כאן גם על שורשיה הנטועים באיטליה, והיונקים מקרקע תרבותה. רבנות, שעיקר עניינה כרוך במורשה הדתית היהודית, והיסטוריה של עם ישראל, שרוב מניין שנותיה ועל

כן רוב בניינה בגולה, נמצאו אפוא כרוכות יחד באופייה זה של יהדות איטליה. בשל כך נראה אופי זה בהחלט חריג למי שבא מן החוץ ונודמן לו להתודע אליו באקראי, כפי שקרה לדינור, שעה שהתרשם מן העומק של התודעה ההיסטורית של קאסוטו הצעיר עוד לפני שיצא הספר על תולדות היהודים בפירנצה לאוויר העולם.

בהמשך ישיר לדברים שפתחתי בהם הזכיר דינור כי כבר בקונגרס הראשון של הנוער היהודי באיטליה (בשנת 1911) פעל קאסוטו להקמת אגודה שתקבל על עצמה את איסוף החומר לתולדות היהודים באיטליה, וציין כי רוחו ניכרה בקול קורא לייסודה של האגודה, שהופץ שנתיים לאחר מכן.² דינור הבחין – יותר משאני מבחין – שסגנונו של אותו קול קורא מעיד עליו שנכתב על ידי קאסוטו, כי לדבריו 'לשון המקרא נשקפת בו'. על כל פנים בדברים המפורשים האמורים בו, אין ספק כלל שיש בקול קורא זה מעין טיטה ראשונה של הדברים שלימים שימשו קו מתודי מנחה בספר על תולדות היהודים בפירנצה. בלשונו של דינור:

בקול הקורא הזה צויינה עשירותה של איטליה בתעודות תולדות ישראל, צויינה חשיבותם של הארכיונים העירוניים באיטליה, צויין מספרם הרב של התעודות העבריות הנמצאות בספריות ציבוריות ופרטיות ושל הכתובות העבריות [...] צויינו גם המקורות הספרותיים העבריים המרובים באיטליה המחכים עוד לחישובו של התוכן ההסטורי העשיר הגנוז בהם, מהם שיש עוד לפרסמם ולהוציאם לאור ולפרשם כראוי, ומהם שזקוקים להארה הסטורית חדשה [...]

אלא שבתור כלל לכל הפרטים הללו בפירוש ציין קאסוטו בסיכום הפסקה הפותחת את הקול הקורא מה שאליבא דידיה היה פשוט וברור אך דינור העדיף שלא להדגישו: 'תולדות היהודים באיטליה הם חלק משלים ואינטגרלי של תולדות איטליה ומן הראוי שחוקרי הקורות של מולדתנו ישימו לב גם לכך' (La loro storia è quindi parte integrante della storia d'Italia, e merita che gli studiosi delle vicende della patria nostra rivolgano anche ad essa la loro attenzione ושוב בראש הפסקה המסכמת: 'הקול הקורא שלנו מופנה אפוא ללא הבחנה לכל העוסקים והאוהבים את תולדות איטליה ואת תולדות היהודים' (A tutti indistintamente i cultori e gli amici della storia d'Italia e della storia degli ebrei è rivolto il nostro appello).

בדבריו 'מולדתנו' היא במשמע האמור במקרא 'מארצך וממולדתך ומבית אביך' (בר' יב, א): איטליה. איטליה – שבלשון האגדה העתיקה כונתה בפי היהודים איטליה, כמאמר הכתוב שהדהד לפחות פעם בשנה בבתי כנסיות 'הנה משמני

² הגב' אפרת קמפנינו, העוסקת זה שנים בקטלוג של ארכיון קאסוטו, הואילה בטובה לאתר בשבילי עותק של הקול הקורא הזה, ואני מודה לה על כך מקרב לב.